

QORAQALPOG'ISTON DAVLAT ARBOBI QALLIBEK KAMALOV

Koshanov Baxitbay Abdikerimovich-Qoraqalpoq davlat universiteti tarix fanlari doktori, professor.

Ibragimov Baxadir Zinaddinovich-Qoraqalpoq davlat universiteti assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1950-1980 yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasida qator rahbar lavozimlarda faoliyat yuritgan, "yurt otasi" Qallibek Kamalov haqida so'z etiladi. Uning rahbarligi ostida Qoraqalpog'istonda amalga oshirilgan islohotlar bayon etiladi. Tarixiy voqealarning davlat arboblari xotiralarida taxlil qilishi masalalari bayon etiladi. Bu davr rahbarlari Pirjan Seitov, Mateke Jumanazarov, Naurыз Japaqovlarning obrazlarini Nuriddin Muhiddinov, Qallibek Kamalov, Aynazar Kunnazarov, Otarbay Seitov, Sultan Qaniyazov, Musiren Kinbaev, Kuo'anyshbay Uteniyazov va boshqalar xotiralarida yoritilgan va xolis baho berib xulosalar chiqaradi. Muallif ushbu davr davlat arboblarning xotiralarini tarixiy manba sifatida ilmiy muomalaga kiritish ahamiyati haqida bayon qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Qoraqalpog'iston, davlat arboblari, xotiralar, tarixiy voqealar, tarixiy manbalar, "Yel xizmetinde", SSSR, KPSS.

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН
КАЛИБЕК КАМОЛОВ**

Кошанов Бахытбай Абдикеримович -доктор исторических наук, профессор

Каракалпакский государственный университет

Ибрагимов Бахадир Зинаддинович-ассистент

Каракалпакский Государственный Университет

Аннотация. В данной статье рассказывается об «отце страны» Каллибеке Камалове, который занимал ряд руководящих должностей в Республике Каракалпакстан в 1950-1980 гг., описываются реформы, проведенные в Каракалпакстане под его руководством. освещены вопросы анализа исторических событий в воспоминаниях государственных деятелей. Ему удалось выделить образы лидеров этого периода Пиржана Сеитова, Матеке Джуманазарова, Наурыза Жапакова, Нуриддина Мухиддинова, Каллибека Камалова, Айназара Кунназарова, Отарбая Сеитова, Султана Каниязова, Мусирена Кинбаева, Куоанышбая Утениязова и других, и давать беспристрастные оценки. Автор описывает важность введения в научный оборот воспоминаний государственных деятелей этого периода в качестве исторического источника.

Ключевые слова: Узбекистан, Каракалпакстан, государственные деятели, воспоминания, исторические события, исторические источники, «El xizmetinde», СССР, КПСС.

**STATESMAN OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN KALLIBEK
KAMOLOV**

Kochanov Bakhytbai Abdikerimovich Doctor of Historical Sciences, Professor of Karakalpak State University

Ibrahimov Bahodir Zinaddinovich-Assistant of

Karakalpak State University

Annotation. This article talks about the «father of the country» Kallibek Kamalov, who held several leadership positions in the Republic of Karakalpakstan in 1950-1980. The reforms implemented in Karakalpakstan under his leadership are described the issues of analysis of historical events in the memories of statesmen are described. He was able to highlight the images of the leaders of this period, Pirzhan Seitov, Mateke Jumanazarov, Naurыз Japakov, Nuriddin Muhiddinov, Kallibek Kamalov, Aynazar Kunnazarov, Otarbay Seitov, Sultan Kaniyazov, Musiren Kinbaev, Kuo'anyshbay Uteniyazov, and others, and make impartial assessments. The author describes the importance of introducing the memories of the statesmen of this period into scientific circulation as a historical source.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, statesmen, memories, historical events, historical sources, «El xizmetinde», USSR, CPSU.

Qallibek Kamalov 1950-1980-yillari davlat ishlarida faoliyat ko'rsatdi. 1947 yildan O'zLKSM Qoraqalpog'iston viloyati kotibi, 1949 yildan birinchi kotibi bo'lib mehnat faoliyatini yoshlar tashkilotlarida boshladi. 1951-1952 yillari Qallibek Kamalov Qoraqalpog'iston Ministrlar Soveti raisining ijtimoiy-iqtisodiy masalalari bo'yicha o'rinbosori, 1952-1953 yillari Nukus shahri

ijroiya qo‘mitasi raisi, 1953-1956 yillari kommunal xo‘jaligi ministri, 1956-1958 yillari avtomobil transporti va tosh yo‘llar ministri, 1958-1959 yillari Kuybyishev tuman partiya qo‘mitasi birinchi kotibi bo‘lib ishladi. 1959-1963 yillari Qoraqalpog‘iston Ministrlari Soveti raisi bo‘lib ishladi. 1963-1984 yillari viloyat partiya qo‘mitasi birinchi kotibi bo‘lib ishladi. 1986 yili Rumymiyada sobiq SSSR konsuli lavozimida ishlayotganida hibsga oldi. 1991 yili Qoraqalpog‘istonning mohir, taniqli davlat va jamoat arbobi Qallibek Kamalovning pok nomi tiklandi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Qoraqalpoq buyuk siymosining hayoti va faoliyatini o‘rganishda turli uslubiy tamoyillardan, xususan, fanlararo yondashuvdan foydalaniladi. Bu davr davlat arboblarning xotiralarini tarixiy manba sifatida ilmiy muomalaga kiritish katta ahamiyatga ega.

Muammoni shakllantirish.

O‘zbekiston Qahramoni, Qoraqalpog‘iston va O‘zbekiston xalq shoiri Ibrauyim Yusupov Qallibek Kamalov nomiga yozilgan xatida «Hurmatli Qallibek og‘a! Siz o‘zingiz haqida, ya‘ni o‘z o‘miringiz, davringiz haqida kitob yozishingiz kerak. Bunday voqealarga to‘la boy o‘mir topila bermaydi. Yoningizga bir kuchli jurnalist oling va yozing. Qoraqalpog‘istonni jahon sahnasiga chiqarib tonitganda bosh rejisser, albatta, o‘zingiz. Shuning uchun, bu kitob qiziqli bo‘ladi» deb yozgan edi.

1995 yili 13 aprelda Qallibek Kamalovning xotiralarini jurnalist Abdibay Qarlıbaev tomonidan adabiy lashtirilib nashiriyotga taqdim etildi. Xotiralariga taniqli olim adabiyotshunos Kamal Mambetov, faylasuf olimlar Jumanazar Bazarbaev, Tajen Izimbetov, huquqshunos olim Sagındık Nietullaevlar fikr-muloxaza berdilar. 10 ming nusqada chop etilgan davlat arbobining xotiralarini «Yel xızmetinde» deb nom oldi.

Qallibek Kamalovning «Yel xızmetinde» xotiralarini kirish qismidan boshqa «O‘zbek xalqi bilan mangu birga», «Qoraqalpoqning uch ustuni», «Dehqon yerni tuydirsa, yer xalqni tuydirar», «Qatorda noring bo‘lsa, yuking yulda kolmas», «Qoraqalpoq ayol-qizlari», «Qurilish rivojlanmastan, el rivojlanmas», «Sanoatdagi burilishlar», «Diplomatik ishda», «Kengashli El azmas», «Bilim – aql chirog‘i», «Universitetni ochishga bog‘liq muommalar», «Ilmli elga nur», «Den soglik terang boylik», «Badiiy sanaat elning kurki», «Til va adabiyot, tarix haqida fikrlar», «Biz mehmondos xalq», «Elimiz yoshlariga tilek-nosihatlarim» boblaridan iborat.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi xalq xo‘jaligini qayta tiklash og‘ir bo‘lgan, xalqimiz ulkadagi buyuk qurilishlarda, temir yul, boz yerlarni o‘zlashtirishga kattta umid bog‘ishlaganin akalarimiz va opalarimizning xotiralarida o‘qiymiz. Bu davr rahbarlari Pirjan Seitov, Mateke Jumanazarov, Naugız Japaqovlarning obrazlarini Nuriddin Muxiddinov, Qallibek Kamalov, Aynazar Kunnazarov, Otarbay Seitov, Sultan Qaniyazov, Musiren Kinbaev, Quo‘anyshbay Uteniyazov va boshqalar xotiralarida yorita oldi [1].

Ikkinchi jahon urushi yillaridan keyingi 1960-1970-yillar tarixini bayon etishda Qallibek Kamalovning xotiralarini bebaho manba hisoblanadi.

Qallibek Kamalov xotiralarida janubiy tumanlardagi Amudaryoning deygish olish tarixi bayon etilgan. Turtkul va Beruniyini so‘v bilan taminlaydigan magistral Paxtaarna kanali juda yomon ahvolda edi. Normadagi sekundiga 15-20 kub metr urniga 6-7 kub metr so‘v oqdi. Qallibek Kamalov Qoraqalpog‘iston yoshlar tashkiloti kotibi bo‘lib ishlagan yillari, jumladan 1946-yili oktabrda Turtkul va Beruniy tumanlaridan 6 ming yoshlar Paxtaarna kanali tarmog‘ida 11,5 km qozish ishlarini bajardi. Bu kanal tarmog‘iga Qallibek Kamalovning tasdiqlaganiday faqat 1956-yili temir-beton inshoti qurildi.

Qallibek Kamalov 1950-yili Shumanay katta paxtachilik tumani tashkil etilganini va bunda ishtirok etgan mehnat fidoyilari ismlarini aytib utadi. Shuningdek, 1948-yili bahorda Qirg‘iz qiz massivida 950 gektar yer o‘zlashtirilib, 700 gektariga chigit ekildi. Qoraqalpog‘istonda 1950-yili sug‘orish inshotlari bor yerlar maydoni 204090 gektar, paxta 78 ming gektar bo‘ldi [2].

Q. Kamalov 1960-yili kolxozlarni yiriklantirish kampaniyasini ta‘qiq ostiga oladi. Respublikamizdagi 410 kolxoz 200 kolxoz bo‘lib yiriklandi, o‘larning har bittasi o‘rta hisobda 883 gektar yer maydoniga ega bo‘ldi. Masalan «Kegeyli» kolxozi yer maydoni bir tuman maydonini egallardi. Bu esa kolxoz rahbariga qo‘chimsha vazifalarni yuklardi.

Bu yillari yakka xo‘jaliklarga bog‘monchilik uchun berilgan 2622 gektar yer olib qo‘yildi. Kolxozlarga fuqaro xalqdan 1083 yirik qora mol, 4146 qo‘y echki, 1800 yilqi qaytib olindi. Bu choralar Qallibek Kamalovning fikricha xalqqa qaratilgan sovetlar hokimiyati zulmi ifodasi edi. 1947-yili pul islohoti o‘tkazildi, kartochkalar tartibi bekor etildi, lekin bu choralar ham dehqonlarga tegishli bo‘lmadi.

Sovetlar tuzimi yillari yirik g‘alaba sifatida Qallibek Kamalov Qoraqalpog‘istonda 1950-yildan chig‘ir o‘rniga nasos qurilmalari ishga tushganligini aytib o‘tadi. Bunga 5,6 million so‘m mablag‘ ajratildi.

Shuningdek, Amudaryo qo‘yi tomoni va Turkmaniston Respublikasida paxtachilikni rivojlantirish maqsadida markaz 1950-yili Bosh Turkman kanali qurilishi haqida qaror qabul qildi.

Bu kanal Taxiotosh shahridan boshlanib, Qoraqalpog'iston, shimoliy Turkmanston, Sariqomish va Uzboy orqali Kaspiy dengiziga borishi kerak edi. Lekin, bu kanal qurilishi «mablag' ko'p talab etadi va iqtisodiy foydasi yuq» deb topilib, 1953-yili markaz tomonidan birotola tuqtatildi. Amudaryo yuqori tomonida 1400 km Qoraqum kanali qurilishi boshlandi. Oqibatida Orol dengizi fojiasiga olib keldi.

Qallibek Kamalovning Orol fojiasi to'g'risidagi fikr-mulohazalari diqqatga sazovar. Birinchidan, Orol dengizi qurishiga markazning paxta monopoliyasi sabab bo'ldi. Ikkinchidan, sholi ekinlari ko'paydi, daromad keltirdi, lekin so'v isrofgarchiligi kelib chiqdi. Shunga qaramasdan 1960-yillarni «turg'unlik» deb hisoblashga Qallibek Kamalov qarshi chiqadi.

Haqiqatda Qoraqalpog'iston xalq xo'jaligida 50-yillarda sobiq SSSRning paxta mustaqilligiga erishish rejasi ustun bo'ldi. Markaz paxta mahsulotini 1950-yildagi 139 ming tonnadan 1955-yili 207 ming tonnaga yetkizishni talab qildi. Lekin Qoraqalpog'iston uch yil (1951-1955-yy.) davomida paxta rejasini bajara olmadi.

Shuningdek Qallibek Kamalov 1950-yillar o'rtasidagi markazning «jo'xori - eng hosildor don o'simligi, o'ni barcha hududlarga kengdan tarqatish kerak» shiorini maqullamaydi. Sobiq KPSS Markaziy Qo'mitasi bosh kotibi N.S.Xrushevning ko'rsatmosiga muvofiq bu o'simlik respublikamizning shimoliy tumanlariga ham ekila boshladi, masalan, Qorazakda- 432 gektar, Xo'jaylida- 465 gektar, Qo'ng'irotda- 365 gektar, Chimboyda- 171 gektar, Qipchoqda – 77 gektar, Muynaqda- 65 gektarga jo'xori ekildi.

Qallibek Kamalov 1950-yillar o'rtasidagi Xrushevning ot, echki, eshklarga qarshi siyosati, cho'chqa boqishga etibor qaratgani natijasida respublika mol charvochiligida xatoliklarga yo'l qo'yilganini aytib o'tadi. Masalan, 1955-yili kolxozlarda 159,2 ming yirik qora mol, 358,2 ming qo'y, 1,9 ming cho'chqa bor edi. Al, 26907 yakka xo'jaliklarda yirik qora mol, 8775 xo'jaliklarda umuman mol bo'lmadi. Respublika bo'yicha yilqilar va echkiler yo'q bo'lib ketdi.

1956-yili har bir kolxozchi faqat 15 sotyx yerga, 1 sigir va 5-6 qo'yga ega bo'lgan. Bunday siyosat dehqonlarning manfaatiga javob bermaganini Qallibek Kamalov o'z xotiralarida aytib o'tadi.

Qallibek Kamalov markazning yer o'zlashtirish va so'g'orish ishlariga baho beradi. 1960-yillari Orol dengizi so'vining pasayib ketishiga etibor bermay, markaz Amudaryo bo'yida katta sholi maydonini tashkil etdi. Qoraqalpog'istonda faqat 1962-1965-yillari sholi uchun 7,5 ming gektar yangi yer ochildi, 8 maxsus sovxoz va 1 kolxoz tashkil etildi. Sholi topshirish 1961-yilgi 3,5 ming tonnadan 1965-yili 27,9 ming tonnaga ko'paydi.

1966-1970-yillari sholi mahsuloti 27 ming tonnadan 57 ming tonnaga ko'paydilar, al paxta 24 foizga ortib, markaz 934,7 ming tonna Qoraqalpog'iston paxtasini oldi. Bu yillari Amudaryoning yuqori va o'rta oqimi tomonlarida paxta uchun so'vdan foydalanish ko'paydi, Qoraqalpog'istonda so'v kam bo'ldi. Qallibek Kamalov Qoraqalpog'iston hukimati Amudaryo so'v resursini tengdan foydalanish bo'yicha Nukusda maxsus boshqarma tashkil etish muommasini markazga bir necha bora taklif etganini yozadi. Lekin ushbu masalani markaz yechib bermadi. Sibir so'vlarini Markaziy Osiyoga olib kelish rejasi ishlab chiqildi, lekin natijasi bo'lmadi.

Qoraqalpog'istonda og'ir so'v ozligi yillari ham paxta va sholi uchun Yangi yerlar ochish davom etdi. 1970-1980-yillari Ellikqala, Janbasqala, Qyırqyız, Ayazqala massivlarini o'zlashtirish tarixiy jarayoni Qallibek Kamalov xotiralarida ifodalangan. Qoraqalpog'iston qishloq xo'jaligida 140 nafardan 88 nafar xo'jalik paxtachilik, 17 nafar sholi, 25 nafar charvochilik va 10 nafar xo'jalik bog'bonchilikka iqtisoslashtirildi. Paxta bosh o'rinni egallagan edi. Markaz talabi bo'yicha paxta mahsulotini 450 ming tonnaga yetkizish rejalashtirildi. Qallibek Kamalov Ellikqalaning eng daslabki namunali paxtakorlari Iskender Allambergenov, Narbay Rozyimbetov, Saodat Qurbanova, Achil Rozumov, Suxban Jumaniyazovlar fidoyi xizmatiga yuqori baho beradi. 1977-yili Ellikqala tumani tashkil etildi. 1970-yillar oxirida paxtachilik uchun 18 ming gektar yangidan yer ochildi. Agar Ellikqalada davlatga topshirilgan paxta 1976-yili 36 ming tonna bo'lsa, 1980-yili 53 ming tonna bo'ldi. Oxirgi besh yilda markaz 230 ming tonna Ellikkala paxtasini oldi.

1970-yillari shimoliy tumanlarda ham sholi va paxta uchun Yangi yerlar o'zlashtirildi. Q.Kamalov xotiralarida Qum'yıqqın, Quo'anıshjarma, Bozatao' va Shaqaman massivlari tarixi yaxshi yoritilgan.

Umuman, 1971-1975-yillari –337,5 ming tonna, 1976-1980- yillari –370 ming tonna, 1981-1984- yillari –405,8 ming tonna Qoraqalpog'iston paxtasini oldi.

1970-yillar o'rtalarida Qoraqalpog'istonning sholi sovxozlarida 300 yuqori ma'lumotli, 700 o'rta injener-texnik xodimlar ishladi. Bu yillari Qoraqalpog'iston rahbari Qallibek Kamalov taklifi bilan sholi tajribasiga muhandis Krasnodar o'lkasidan olimlar A.I.Maystrenko, Ye.P.Aleshin va I.M. Chaun, bir qancha Kuban' kombaynchilari respublikaga sholiga yerdamga kelib o'z tajribalari bilan bo'lishdi. Sholikorlar 1979-yili 260 ming tonna sholi berdi, bu butun ittifoqning 14 foizi, O'zbekstanning esa 66 foizi edi. 1975-1980-yillari davlat 1 million 142 ming tonna qoraqalpoq

sholisini oldi. Qoraqalpog'istonda Bekniyaz Ubbiniyazov, Aleksey Kan, O'teniyaz Turymbetov, Turdytmurat O'g'lymbetov, Raygul Jumamuratova, Qo'aniyashbay Tileo'muratov kabi sholikorlar faoliyatini Qallibek Kamalov o'z xotiralarida yaxshi baho beradi.

Qallibek Kamalov xotiralarida «Bilim aql chirog'i», «Universitetni ochishga bog'liq muommalar» «Ilmli elg nur yog'ar» boblarida ta'lim va ma'naviyat masalalariga keng to'qtab o'tadi.

Respublika xalqining ma'naviy madaniyatining usishida umumiy ta'lim beradigan maktablar katta o'rin egallaydi. 1960-yillarning oxirida 1970-yillarning boshida har yili 50-55 nomdagi darslik, 40 nomdagi o'qish qo'llanmasi chiqarila borilgan. Shuningdek o'z ona tilida o'qish uchun o'zimizda boshlab chiqqandan boshqa Toshkentdan, Olma-Otadan, Rossiyadan, Ashxaboddan o'qish qurollari Qallibek Kamalov buyurtmasiga muvofiq rejali turda olinib turilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillari yetti yillik bilim berish qabul qilindi. Maktablarda politexnikalik bilim berishni amalga oshirish bo'yicha ishlar qurildi. 1966-yilning o'zida Qoraqalpog'iston maktablarida 77 ustoxona va 300 ga yaqin tajriba bo'limlari bo'ldi.

Tahlil va natijalar. Qallibek Kamalov shunday deb yozadi: «har bir davlatning, har bir respublikaning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanirishning ta'minlanishi uchun birinchi navbatda shu davlatning intellektual kuchlarini ochirish zarurligini tajriba ko'rsatib turibdi. Demak, shunday odamlar, mutaxassislar o'z aromizdan o'sib chiqmaguncha bizda rivojlangan davlatlar darajasiga qarab qadam tashlash qiyin ekanligi ma'lum. Bilim rivojlanmasdan bilimli mutaxassis malaka egalari ko'paymay oldinga intilish mumkin emas».

Shuning uchun ham universitet ochilib xalq xo'jaligiga kerakli kadrlarni tayyorlashga o'tishning birdan-bir to'g'ri yo'li ekani ko'rinib turibdi. 1966-67 yillardan boshlab Qoraqalpog'istonda institut bazasida universitet tashkillashtirish ishi Qallibek Kamalov tashabbusi bilan boshlandi. Natijada 1974-yili 26-fevralda «1976-1977 o'qish yilidan boshlab Nukusda pedagogik institut bazasida universitet ochilsin» degan qaror qabul qilindi. Shuningdek SoyuzNEXI ning Chimbaydagi zonalik stansiyasi 1968-yili dehqonchilik ilm o'rgatish instituti bo'lib qayta tuzildi.

Qallibek Kamalov xotirasining «Ilmli elga nur yog'ar» qismida ilmiy mahkamalar bilan yuqori o'qish o'rinlarining Qoraqalpog'iston iqtisodiy va madaniy rivojlanishida ahamiyatli o'rinni egallaganini takidlanadi. Biroq, ular ham xalq xo'jaligining boshqa sohalari kabi totalitarizm ta'sirida qoldi, va bir qancha yoqimsiz xodisalar bo'ldi.

1966-yili adabiyot fan badiiy asar tayyorlashdagi eng yaxshi bosmalar uchun respublikaning Berdaq nomidagi mukofoti belgilandi. A.Dab'ulov, T.Ka'uyrbergenov, S.Xujaniyazovlar shu mukofotning birinchi sovrindori bo'ldi.

Xulosa. Shu yillarda respublikada Leningrad madaniyat kunlari, Ukraina adabiyoti badiiy asarining 10 kunligi (1977), Turkmaniston respublikasining (1077), Xorazm viloyatining (1978), Qirg'iziston (1969), madaniyati kunlari bo'lib o'tdi. O'z navbatida Qoraqalpog'iston madaniyati kunlari Moskva, Ukraina, Turkmaniston, Qozog'iston, Tatariston, Bashqurtiston, Dog'iston va boshqa da o'rinlarida bo'ldi. 1950-yildan keyin respublikalik kitobxona ochildi. 1966-yil «Qirg'iz» ansambli tuzulib, uning tarkibida 40 qiz bo'ldi. Radio va televidenie ishi paydo bo'ldi. 1970-yili Nukus shahrida O'zkinoxronika studiyasining Qoraqalpog'iston filiali ochildi. So'nggi yillari u Qoraqalpog'iston kinostudiyasi bo'lib tashkillashtirildi. Shunday qilib, Qallibek Kamalov davrida Qoraqalpog'istonning madaniyat sohasida katta o'zgarishlar bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. Мухитдинов Н. Годы, проведенные в Кремле. Ташкент, 1994;
2. Кунаев Д. О моем времени. Алма-Ата, 1992;
3. Утениязов К. Ойларыма озек омирим. Ташкент, 2000;
4. Кунназаров А. Жети асырым. Нокис, 2000;
5. Нажим Даукараев. Еске тусириулер. Нокис, 1997;
6. Пахратдинов А. Сойленбеген тарийх. Нокис, 1996;
7. Жапаков Н. Еске тусириулер, илимий мийнетлери. Нокис, 1990; 8. Халмуратов О. Баркулла халык пенен. Нокис, 1973;
9. Каниязов С. Алтын жагыс. Нокис, 2004; Айымбетов К. Откен кунлерден елеслер. Нокис, 1978;
10. Камалов С.К., Айтмуратов Е., Рзаев К., Сейтов Х., Курбанов Б., Камалова А., Уталиев А.
11. Рашидов хаккында хакыйкатлык. Нокис, 1992.
11. Камалов К. Ел хызметинде. (еске тусириулер). Нокис: Каракалпакстан баспасы, 1995.